

# Transnacionalismus a stálost návratu v arménské návratové migraci

LUCIE MACKOVÁ\*

Přírodovědecká fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci

## Transnationalism and the Permanence of Return in Armenian Return Migration

**Abstract:** Transnationalism and diaspora are concepts that are often intertwined but nonetheless differ. This article examines the link between transnationalism and integration processes among return migrants from the Armenian diaspora and examines the role social networks play in integration in Armenia. Returnees to Armenia can be divided into those who have returned from the Armenian diaspora (second and subsequent generations of migrants) and those who emigrated from Armenia and decided to return. This is reflected in the literature as a distinction between the 'old' and the 'new' Armenian diaspora, the latter having emerged in the 1990s. Before returning, both groups maintained ties with people in Armenia and may differ only by the extent and frequency of use of these ties. These ties can then accompany them when they return to Armenia and help them to (re-)integrate. The integration of returnees has its own specifics, compared to the integration of migrants, and may not be as simple as it might seem. This article focuses on the transnational ties of 23 migrants of Armenian descent who returned to Armenia after a long time abroad and draws on original research on return migration in Armenia conducted in 2016 and 2018. Semi-structured interviews with returnees revealed that their participation in the labour market is instrumental to their integration into mainstream society, and their work may involve transnational activities. The article shows the different opportunities that weak and strong ties provide returnees and that may facilitate their integration. Weak ties on a local level are crucial for returnees to be able to reintegrate and fully participate in life in Armenia. The article aims to understand the return strategy as one of the migration options that may or may not be permanent. A return may be followed by re-migration, under certain conditions and if obstacles to sustainable reintegration, and the article also explores the motivations for re-migration.

**Keywords:** return migration, transnationalism, diaspora, reintegration, Armenia

*Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 2022, Vol. 58, No. 1: 53–70

<https://doi.org/10.13060/csr.2022.002>

---

\* Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Lucie Macková, M.A., Ph.D., Katedra rozvojových a environmentálních studií, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, 17. listopadu 12, 771 46 Olomouc, e-mail: lucie.mackova@upol.cz.

## Úvod

Přestože je zájem o návratovou migraci relativně nový, samotný fenomén návratové migrace existuje již dlouhou dobou a je přítomný v různých podobách. Například Glytsos [1988] uvádí, že z jednoho milionu Řeků, kteří emigrovali do Západního Německa mezi lety 1960 a 1984, se jich 85 % vrátilo zpět. Je odhadováno, že v šedesátých letech jedna třetina legálních migrantů z USA reemigrovala do jiné země [Warren, Peck 1980]. Dokonce i v dřívějších dobách, kdy docházelo k limitovanému transnacionálnímu kontaktu, můžeme hovořit o významné návratové migraci. Wyman [1993] odhaduje, že mezi lety 1880 a 1930 se z USA zpět do vlasti navrátilo mezi jednou třetinou a jednou čtvrtinou celkového počtu všech migrantů. Arménská migrace je známá hlavně díky své početné diaspoře a návratová migrace zde není tolik prozkoumána. Přesto tento jev existuje a představuje důležitý fenomén, a to nejen pro Arménii samotnou, ale i pro arménskou diasporu, která je v neustálém kontaktu s osobami v Arménii. Důstojný návrat je také důležitý v kontextu politik evropských zemí, které jej prosazují jako pozitivní důsledek migrace. Arménská migrace je spíše než díky návratům mnohem známější pro svou pohnutou historii, a to od dob arménské genocidy z roku 1915 [Safrastyan 2011]. Migrace mimo Arménii však existovala také v dřívějších dobách, když Arméni opouštěli svou zemi s vidinou hledání obchodních příležitostí nebo lepšího života.

Návrat v případě Arménie je obzvláště zajímavé téma, protože ze země odešlo velké množství osob a má velkou diasporu, kterou někteří odhadují až na osm milionů osob [Baser, Swain 2009]. Samotná země má tři miliony obyvatel, z nichž jeden milion žije v hlavním městě. Existují některé studie, které popisují návratovou migraci do Arménie [např. Johansson 2008; Lietaert, Derluyn, Broekaert 2017; Pawlowska 2017]. Mnohé z nich se týkají programů asistovaných návratů (AVRR), které ale jen v omezené míře umožňují transnacionální zapojení. Podle Lietaert, Derluyn a Broekaerta [2017] dochází k tomu, že navrátilci z těchto programů připisují velkou symbolickou hodnotu jejich transnacionálním vazbám, ale zároveň se jen zřídka zapojují do transnacionálního pole a aktivit. Pawlowska [2017] oproti tomu sleduje fenomén etnických návratů. Mnoho z těchto navrátilců bylo rozčarováno návratem do Arménie a stále si udržovali aspoň symbolickou hranici mezi sebou a místní populací. Proto by bylo chybou popisovat různé skupiny navrátilců jako homogenní entitu, která má k návratu stejný přístup. Nejen typ návratu, ale také země, ze které se vracejí, pohlaví, věk a další charakteristiky respondentů mohou hrát velkou roli ve zkušenosti, kterou přináší samotný návrat. Tento článek zaplňuje mezeru mezi jednotlivými druhy návratů do Arménie a popisuje návratovou migraci tzv. spontánních navrátilců, tedy těch, kteří se nezúčastnili globálních programů AVRR (*assisted voluntary return and reintegration*). Tyto programy jsou často kritizovány pro svou zdánlivou dobrovolnost, která je ale často obsažená jen v jejich názvu a zahrnuje určitou formu nátlaku [Koch 2014].

Návrat může nabýt různých podob, a zatímco pro některé může znamenat neúspěch, jiní ho vnímají jako další krok pro naplnění konkrétních ponávratových

vých cílů. Zároveň není možné pracovat s návratem jako s uzavřením migračního cyklu, ale jako s dalším dílkem skládačky možností, jak bude jednotlivec dále postupovat, včetně opětovné migrace, ať už do původní cílové země, nebo někam úplně jinam. Je tedy nutné chápat návrat mimo tradiční dichotomii návratu nebo setrvání [Wu, Wilkes 2017], což je právě cílem tohoto článku. Někteří autoři tuto strategii vnímají jako „záměrnou nevyzpytatelnost“ [Eade 2007] a zároveň poukazují na vzrůstající komplexnost motivací, které ovlivňují mezinárodní mobilitu. Mezi motivace k návratu nebo setrvání se tak kromě tradičních důvodů jako rodina nebo kariéra řadí další důvody, např. důležitost životního stylu nebo kvalita života [King 2002; Cohen, Duncan, Thulemark 2015]. Tento článek si klade za cíl prozkoumat stálost návratu na případové studii arménské návratové migrace. Prostřednictvím rozhovorů s navrátilci se bude věnovat tématu otevřeného návratu a jeho stálosti. S tím se také pojí různé motivace, ať už k návratu, nebo k setrvání. Zároveň bude zkoumat, jakým způsobem sociální vazby facilitují reintegraci v Arménii a zda se výsledná reintegrace liší podle druhu vazeb, které si navrátilci udržují. Tento článek pokračuje diskusí návratové migrace, transnacionalismu a (re)integrace, které jsou s návratem neoddělitelně propojené. Další část textu popíše metody pro zkoumání návratové migrace v případě skupiny arménských navrátilců. Výsledky, které článek přináší, odráží motivace nejen k setrvání v zemi, ale také pro další migraci. Poukážou na to, že fenomén návratové migrace je důležitý pro porozumění transnacionalismu, ale není možné brát ho jako setrvalý stav.

## Návratová migrace a transnacionalismus

Literatura o návratové migraci se většinou zabývá motivacemi k návratu a reintegrací navrátilců. Motivace k (návratové) migraci nejsou stálé a rozhodnutí, zda se navrátit, se může měnit. Návrat můžeme vnímat jako kontinuum forem, od toho dočasného (především u cirkulárních forem migrace) až po trvalý návrat, který však nemůže být nikdy doopravdy trvalý, protože v danou chvíli nevíme, jak se jednotlivec rozhodne v budoucnu a zda nezmění své rozhodnutí. Teprve po obsazení celé životní trajektorie můžeme návrat takto klasifikovat. Pro mnoho osob je však normou setrvání na jednom místě [Malkki 1992], a proto návrat vnímají jako stálý. Transnacionalismus se však snaží tento přístup nabourat [Schiller, Basch, Blanc-Szanton 1992; Vertovec 1999; Levitt 1998]. Představuje možnost, jak spojit sociální kapitál, který funguje i na delší vzdálenosti díky propojenosti všech aktérů [Vertovec 1999; Portes 2001]. Vertovec [2001] uvádí, že diskuse ohledně toho, jak fungují sociální sítě, sociální kapitál a transnacionalismus, vyžadují porozumění tomu, jak sociální sítě fungují v realitě. Možností pokračování v migrační trajektorii může být reemigrace na nové místo. Dále je vhodné vycházet z předpokladu otevřenosti návratu (*open-ended return*), kdy se navrátilci rozhodnou zůstat v zemi návratu na kratší dobu, aby si vyzkoušeli, jaký návrat může být [Porobić 2017]. Transnacionalismus hraje důležitou roli při migračních rozhodnutích.

To, co někteří nazývají „tekutou migrací“ [Dominguez-Mujica, Diaz-Hernandez 2019], je v jiných případech vnímáno jako postupné rozhodování ohledně migračních strategií. Možnost postupného návratu je tak důležitá pro mnoho navrátilců a utváří budoucí migrační trajektorie.

Domnělá trvalost návratu je obsažena v definici Gmelcha [1980: 136], který ji popisuje jako pohyb zpět do vlasti za účelem návratu. Nicméně migranti, kteří se vrací jen na krátkou návštěvu bez záměru zůstat tam, podle něj nejsou navrátilci. Přesto uznává, že v některém kontextu je obtížné analyticky odlišit migranty, kteří se vrací jen na kratší dobu, od těch, kteří se vrací trvale. Dustmann a Weiss [2007: 3] vnímají návratovou migraci jako situaci, „kdy se migranti vrací do země svého původu z vlastního rozhodnutí, často po značném časovém období v zahraničí“. Ghosh [2000: 185] uvádí, že návrat je „z velké části ovlivněn původní motivací pro migraci, stejně jako délkou pobytu v zahraničí a především podmínkami, za kterých se návrat odehrál“. Mnoho migrantů pak zvolí strategii postupného návratu, kdy si „nanečisto vyzkouší“ pobyt zpět v zemi původu, a teprve později dojde na rozhodnutí, zda tam i vydrží. Nejen do migrace samotné, ale i do návratu je potřeba investovat značné zdroje, a to nejen finanční, ale také sociální kapitál. U navrátilců jsou pak důležité sítě, které jim pomáhají orientovat se zpět v zemi původu a zajišťují jim podporu v prvních okamžicích po návratu. Migrační sítě formují a udržují ekonomické, sociální a politické sítě a zároveň fungují napříč mnohými oblastmi [Al-Ali, Koser, 2002]. Migrační sítě v tomto článku jsou brány jako vazby s ostatními osobami v Arménii a mimo ni a budou prozkoumány především v sociální rovině. Zároveň to ale nevylučuje jejich působení v ekonomické nebo politické oblasti.

Je také nutné upozornit na vnímání návratové migrace jako příležitosti pro využití sociálních remitencí [Levitt, Lamba-Nieves 2011]. Portes [2001] trvá na tom, že transnacionální vazby by měly být pravidelné a trvalé, zatímco Levitt [1998] uvádí konkrétní transnacionální aktivity, které migranti mohou vykonávat. Mnoho akademiků zpracovává téma, které se dotýká nejen remitencí jako ekonomických příležitostí, ale také demokratické transformace, ke které může dojít právě prostřednictvím sociálních remitencí [Bauböck 2009]. Pro některé navrátilce je návrat dokonce motivován touhou prospět zemi původu nebo některému regionu (tzv. *diasporic homecoming*). Platí to v případě Kurdistanu [Baser, Toivanen 2019], ale i Arménie [Pawlowska 2017], především při návratu ze zemí s vyšší životní úrovní. V těchto případech může jistý nesoulad s očekáváním a realitou přispět k tomu, že navrátilci zvažují návrat zpět do původní cílové země, takže dochází ke dvojitému návratu. Zároveň však navrátilci chtějí přispět zemi původu prostřednictvím sociálních remitencí a chtějí se vymezit např. vůči korupci [Paasche 2016].

V rámci typologie návratu můžeme odlišovat různé přístupy, např. Carling [2004] uvádí čtyři kategorie návratu: klasické navrátilce, navrátilce s prázdným rukama, navrátilce „někde mezi tím“ a studenty, kteří se vrací ze zahraničních univerzit. Některé tyto kategorie odpovídají dřívějšímu dělení Ceraseho [1974],

kteřý rozlišoval mezi čtyřmi skupinami neúspěšných, konzervativních a inovativních navrátilců a navrátilců na důchod. Nicméně žádné kategorie nemohou postihnout širší zkušenosti, které mají samotní navrátilci. Návrat v případě Arménie také zahrnuje různé skupiny, ať už od klasických navrátilců, kteří během svého pobytu v zahraničí šetřili na návrat zpět, po navrátilce, kteří přišli s prázdnýma rukama, často protože návrat byl rychlý a z různých důvodů se uspíšil [Cerase 1974].

Skupiny návratových migrantů z Arménie zahrnují jak první generaci (samotné migranty), tak i navrátilce z tzv. klasické diaspory, která vznikla již na počátku 20. století (tedy druhou nebo třetí generaci). V případě arménské diaspory můžeme rozlišit dvě skupiny, a to samotné migranty a potomky původních migrantů (druhou nebo třetí generaci). Chaloyan [2017] je označuje jako *hayastantsis* (arménské migranty) a *arevmtahay*, kteří se sami identifikují jako diaspora. Tento článek se zabývá pouze migranty, kteří se narodili v Arménii a později odešli, ale nikoliv klasickou arménskou diasporou. To, jakým způsobem reintegrace navrátilců probíhá, závisí na tom, zda se jedná o migranty narozené v Arménii, nebo již o několikátou generaci migrantů. Například pro navrátilce z druhé generace může být obtížnější pracovat s arménským jazykem a liší se jejich dialekt (jde o tzv. západní arménštinu, kterou mluví část diaspory). Pro obchodní jednání v Arménii je také důležitá znalost ruštiny a mnozí navrátilci z diaspory se ji museli později naučit.

Důvody, proč se migranti rozhodnou vrátit zpět do země původu, jsou různorodé, včetně rodinných a pracovních důvodů. Migrace týkající se životního stylu může být motivací i pro návrat zpět do země původu a není třeba vnímat ji v opozici k migraci týkající se ekonomických faktorů [Eimermann 2015]. Pro mnoho migrantů jsou životní styl a kvalita života rozhodujícím faktorem pro jejich budoucí migrační cesty [Bobek 2020]. To je například zřejmé u fenoménu migrace v důchodovém věku, především do atraktivních turistických destinací [King 2012]. White [2013] popisuje to, jak se Poláci rozhodují při návratu z Velké Británie a jak mnoho z nich odchází opět do zahraničí, přičemž jejich cílem je zajistit větší stabilitu a menší rozdělení životů mezi obě země. Návrat je také hnán maximalizací životní spokojenosti, které může být dosaženo jak v zemi původu, tak v cílové zemi [Schiele 2020]. Týká se to především migrantů s transnacionálními vazbami, kteří vědí, co očekávat při návratu do země původu. Tato návratová migrace týkající se životního stylu je často vnímána v opozici k pracovní migraci, ale tyto dvě se vzájemně nevylučují [Croucher 2015; Maile, Griffiths 2012]. Zároveň ekonomické faktory nemohou být jednoduše odděleny od kvality života. Konceptem kvality života se zabývají i další práce týkající se návratové migrace [Lietaert 2021], přičemž je brán jako užitečná strategie pro pochopení zkušeností migrantů před samotným návratem a po něm.

## Metody

Data pro tento článek zahrnují rozhovory s navrátilci, kteří se navrátili spontánně, tedy bez asistence návratových programů. Článek vychází z 23 polostrukturovaných rozhovorů, které proběhly od července do září 2016 a také v lednu 2018. Respondenti byli získáváni především metodou sněhové koule a převážná většina rozhovorů proběhla v Jerevanu. Navrátilci většinou míří právě do hlavního města, a to i v případě, že pochází odjinud. Většina těchto rozhovorů proběhla v angličtině, pokud však její úroveň nebyla dostatečná, nebo se respondenti necítili komfortně, tak proběhly v arménštině za pomoci překladatele. Přestože to může být vnímáno jako limit výzkumu, tak v cílové skupině respondentů je mnoho profesionálů, kteří angličtinu ovládají velmi dobře. Jiná skupina navrátilců, kteří pracují v Rusku na sezónních pracích, nebyla v tomto výzkumu zahrnuta, protože v zahraničí strávili celkově kratší dobu než jeden rok. Rozhovory se zaměřovaly na migrační trajektorie a jejich motivace k návratu, případně k setrvání v Arménii. Všechny rozhovory byly nahrány a následně přepsány. Bylo využito otevřené kódování a následně axiální kódování v programu Atlas.ti.

Long a Oxfeld [2004] situují návratovou migraci jako koncept, který je ovlivněn konkrétní situací a zkušenostmi. Kvůli rozdílům ve vnímání návratu jsem se snažila o zahrnutí co nejširších skupin navrátilců z různých zemí, různého pohlaví a věku. Přestože výsledky tohoto výzkumu neobsahují zkušenosti všech navrátilců, poskytují pohled na významy, které návratu přiřkládají, a jak ho vnímají. Jednotlivci se snaží dát svým zkušenostem vlastní subjektivní význam, což při výzkumu vede k zachycení možné komplexnosti pohledů [Creswell 2002]. Cílem tohoto článku je tak popsat žitou zkušenost účastníků studie v daném sociálním a časovém kontextu. Tak jako u jiného kvalitativního výzkumu mohly být výzkum samotný a interpretace dat ovlivněny osobou výzkumníka. Snažila jsem se i o konzultaci s dalšími výzkumníky, kteří se zaměřují na migraci a daný region, a triangulaci dat, aby byla zajištěna co největší objektivita výsledků. Přestože zkušenost z Arménie mám pouze v rámci tohoto širšího výzkumu, můj přístup k tematice návratu může být ovlivněn také mým vlastním návratem do země původu po čase stráveném v zahraničí.

Z celkového počtu 23 respondentů bylo jedenáct žen a dvanáct mužů. Mezi respondenty byly vždy osoby s terciárním vzděláním, které pracovaly (a to minimálně formou pracovní sítě). Tento výzkumný vzorek umožňuje zacílit na skupinu navrátilců, která je motivovaná k návratu a vrací se spontánně a bez cizí asistence. Samozřejmě existují i navrátilci, kteří mají problém najít si práci, ale častěji se to týká asistovaných návratů, o kterých tento článek nepojednává. Spontánní navrátilci často přichází s promyšlenou strategií návratu, která ale může být zvrácena, pokud podmínky neodpovídají jejich očekávání. Regiony, ze kterých se respondenti vraceli, zahrnují Severní Ameriku (pět mužů, čtyři ženy), Evropu (čtyři ženy, tři muži), Blízký východ (tři muži, dvě ženy) a Střední Asii (jedna žena, jeden muž). Všichni respondenti byli ve věku 25–45 let. Respondentů, kteří byli zaměstnaní, bylo dvacet a tři respondenti podnikali.



Tabulka 1. Přehled respondentů (n = 23)

	Celkem (mužů/žen)
Věk	
25–29	10 (2/8)
30–34	7 (6/1)
35–39	2 (1/1)
40–45	4 (3/1)
Region návratu	
Severní Amerika	9 (5/4)
Evropa	7 (3/4)
Blízký východ	5 (3/2)
Střední Asie	2 (1/1)

### Sociální sítě v Arménii a mimo ni

Otázky kladené během rozhovorů zjišťovaly nejen motivace k návratu, ale také motivace k případnému setrvání v Arménii. Mezi důvody, proč se vrátit do Arménie, respondenti řadili např. práci, rodinu a životní styl [více v Macková, Harmáček 2019]. Pro některé může být návrat jen pomyslnou přestupní stanicí před další migrací. Důvody, které migranty vedly k přemýšlení o reemigraci, se týkaly jak pracovní, tak osobní sféry – často přitom šlo o důvody podobné těm, kvůli kterým z Arménie dříve odešli. Někteří zvažovali migraci zpět do původní cílové země, pokud by to bylo možné, ale u většiny migrantů nakonec převládaly pragmatické důvody, proč naopak v Arménii setrvat. Jeden z respondentů uvažoval o těchto rozporech následovně: „Jsem tu celkem spokojený. Ve skutečnosti vás nikde nic nedrží a vždy můžete odejít. Ale mám tu svou práci a rodinu a také dům.“ (muž, 33 let) Pragmatické hledisko může ovlivňovat jak důvody pro návrat, tak pro setrvání v Arménii. Pro některé navrátilce hraje důležitou roli to, v jaké fázi životního cyklu se nachází, zda mají děti a podobně. Erdal a Ezzati [2015] uvádí, že časová dimenze (např. délka doby emigrace, věk jedince na počátku migrace, fáze životního cyklu) hrají důležitou roli při rozhodování migrantů, což je důležité pro zohlednění časové dimenze ve výzkumu migrace. Jak upozorňuje jeden navrátilce: „Teď jsem ve věku, kdy to můžu zkoušet, ale možnosti tady (v Arménii) jsou omezené. Nevylučuji tak, že bych ještě znovu jel do Evropy.“ (muž, 33 let) Pro tohoto muže bez rodiny tak emigrace představovala otevřenou možnost, která odpovídala jeho současné životní etapě.

Pro některé respondenty byla důležitá rodina a potenciální možnosti, které jim reemigrace může nabídnout. Poukazuje to na to, že navrátilci zvažují, zda

znovu odejdou i podle životní fáze, ve které se nachází. Nemusí to však nutně znamenat, že čím jsou starší, tím pravděpodobněji v Arménii zůstanou. Respondentka (žena, 43 let) uvádí: „Znala jsem lidi, kteří měli v Arménii dobrou práci, vystačili si, ale neviděli tu žádnou perspektivu pro své děti, a tak se znovu odstěhovali do zahraničí.“ Jiná respondentka (žena, 32 let) zase popisuje změny, s nimiž se setkává: „Jeden z mých dobrých přátel se odstěhoval do USA. Já už do USA nechci kvůli životnímu stylu. Ale možná se někdy v budoucnu odstěhuji do jiné země. Tady jsou omezené možnosti pro profesní růst, jde doslova o bránění příležitostí.“ Výzkum však ukázal, že u respondentů, kteří v Arménii strávili delší dobu, se ochota odjet snižovala. Jedna z respondentek, která v Arménii v době rozhovoru strávila 3,5 roku, tvrdí, že znovu migrovat nechce. „Věřím v to, že byste měli vzít to nejlepší ze zahraničí a přinést to zpět do Arménie.“ (žena, 29 let) Časová dimenze ale není jediným faktorem ovlivňujícím návrat. Důležité jsou také sociální sítě navrátilců.

Důležitou roli při návratu hrají sociální sítě jak v zemi, odkud navrátilci přichází, tak v samotné Arménii. Obecně rozlišujeme mezi slabými a silnými vazbami [Granovetter 1973] a různou úrovní podpory, kterou tyto sítě nabízejí. Je možné rozlišovat mezi emoční, informační a praktickou podporou, případně i společností nebo socializací [Ryan et al. 2008]. Rozdílné druhy podpory jsou získávány od různých kontaktů. Při řešení praktických informací (například registrace u lékaře, informace o školách) se lidé obrací na kolegy v práci nebo sousedy, kteří mají o daném místě více informací, ale zároveň jsou pro ně slabými vazbami [Coleman 1990]. Jordan a Düvell [2003] uvádí, že profesionálové a kvalifikovaní migranti méně závisí na vazbách s příbuznými (silné vazby) a mají přístup k ostatním, slabším vazbám, které umožňují a usnadňují jejich migraci.

Navrátilci těmto vazbám často připisují velkou symbolickou a emoční hodnotu [Lietart, Derluyn, Broekaert 2017]. Sítě v původní zemi mohou být na jednu stranu podporující, na druhou stranu mohou v některých případech navrátilce varovat před návratem zpět. I během samotného návratu poskytují potřebnou podporu, a to jak na místě, tak na dálku. Jak uvádí jeden z respondentů (muž, 33 let):

Má rodina (v Kanadě) se k mému návratu stavěla pozitivně. Nejprve jsem se chystal odjet jen na rok, neplánoval jsem zůstat, jen jsem tu chtěl strávit nějaký čas. Měl jsem práci jen na rok, ale poté jsem se tu postupně rozhodl zůstat.

Tento respondent také poukazuje na fakt, že rozhodnutí, které učinil ohledně setrvání, neproběhlo ihned, ale postupně, tak jak se měnily okolnosti jeho pobytu (např. práce). Zároveň vyzdvihuje důležitost podpory svých rodičů žijících mimo Arménii, která pro něj byla v premigrační fázi klíčová. Jiná respondentka (žena, 27 let) popisuje odlišnou reakci okolí k jejímu návratu do Arménie:

Mnoho lidí si myslelo, že jsem hloupá, že se vracím. V té době jsem v USA měla vztah. Bylo to velké riziko. A nikdo vám k vašemu rozhodnutí nepogratuluje. (Arménie) je zemí, která toho moc nenabízí. Ale návrat by měl být podporován.



V tomto případě se rozhodla odjet zpět i přes riziko, které vnímala ona sama i její okolí. Celkově ale návratu nelituje. Zajímavé je v tomto kontextu i to, že migrace žen (a potažmo i jejich návrat) je v Arménii vnímána více negativně než migrace mužů, a to především z pohledu mužů [Agadjanian 2020]. Pro některé ženy, které se do Arménie vrátily ze západních zemí, bylo obtížné vyrovnat se s odlišnými sociálními nebo genderovými normami, které často vnímaly jako restriktivní. Situaci obecně vnímaly jako lepší v hlavním městě než na venkově. I tento aspekt může hrát roli v případném rozhodování ohledně možného setrvání v zemi po návratu. Jedna žena (27 let), která se do Arménie vrátila z Íránu, ale zmiňuje: „Je tu bezpečný a jednoduchý život. V noci můžu chodit po ulici, panuje tu velká důvěra.“ Zároveň poukázala na důležitost slabých vazeb, když vyzdvihla vztahy, které má se sousedy: „Sousedé mi hodně pomáhali. Na začátku mi dokonce vařili.“

Přátelé znamenali pro většinu navrátilců oporu, kterou vnímali, takže ani příliš nezáleželo na tom, ve které zemi se tito lidé nacházeli. Mnoho navrátilců si postupně nacházelo další přátele v Arménii, často z řad ostatních navrátilců. Ti si pochvalovali sociální život v Arménii: „Je jednoduché nalézt zde přátele, lidé si tu užívají života. V Seattlu mi nešlo tolik navázat vztahy s ostatními lidmi, bylo těžké navázat opravdová přátelství.“ (žena, 32 let) Obdobně to shrnuje jiný navrátilce (muž, 33 let): „Sociální okruh osob je v Arménii menší, ale více přístupný.“ Díky komunikačním technologiím mohou být s blízkými osobami mimo Arménii v téměř nepřetržitém kontaktu, ale otázkou je, nakolik je tento druh kontaktu dlouhodobě udržitelný. Jeden z navrátilců (muž, 33 let) tyto kontakty popisuje následovně:

Jsem v kontaktu se svými přáteli (v Kanadě), ale každým rokem to je méně a méně. Časem se také ukázalo, kdo jsou mí opravdoví přátelé. Někteří, se kterými jsem si dříve nebyl tolik blízký, se stali mými dobrými přáteli. (...) Opravdu se musí snažit, aby se mnou zůstali v kontaktu.

Výše uvedené tvrzení poukazuje na to, že transnacionální sociální vazby navrátilců se musí budovat a pravděpodobně stojí více úsilí je udržet. Z rozhovorů vyplynulo, že silné vazby (rodina, blízcí přátelé) se nemusely nutně nacházet v Arménii. Ukázaly se rovněž být klíčovými při rozhodování, zda se jedinci zpět do země původu vrátí, a často je v tomto rozhodnutí podporují. Tyto sítě se však nemusí fyzicky nacházet v Arménii, ale mohou fungovat i na dálku. Slabé vazby (např. kolegové v práci a sousedé) mohou přechodně poskytovat důležité informace ohledně místních specifik (např. vyřizování na úřadech) a zároveň jsou pro navrátilce důležité v práci nebo při hledání pracovního uplatnění. Pro některé respondenty může být užitečné udržovat si kontakty s ostatními osobami v původní zemi, avšak po čase mohou slábnout.

## **Transnacionalismus a reemigrace**

Pracovní místa a možnosti uplatnění jsou důležitými faktory pro většinu navrátilců. Někteří z nich také spojují transnacionální aspekty se svým současným pracovním místem. Důvody pro opětovnou migraci se sice u jednotlivých respondentů mohou lišit, ale pro všechny je důležitá budoucí perspektiva spolu s příležitostmi plně využít svůj potenciál. Nezávisí přitom ani tak na skutečnosti, zda to bude v Arménii nebo v zahraničí, jako na podpoře, kterou dostávají od svých sítí. Jejich sítě, ať už pracovní kolektiv, přátelé nebo rodina, jsou nesmírně důležité pro jejich reintegraci v Arménii.

Někteří respondenti dostali pracovní nabídku ještě před svým návratem, což významně ovlivnilo jejich rozhodování, zda se do Arménie vrátit, či nikoli. Jeden z navrátilců, který pracuje v IT, to potvrzuje: „Měl jsem domluvenou práci už před samotným příjezdem.“ (muž, 27 let) Pokud by navrátilci o práci přišli nebo dostali pracovní nabídku ze zahraničí, mohlo by je to motivovat k tomu Arménii znovu opustit. Vysoká míra nezaměstnanosti v Arménii (okolo 20 %) zapříčiňuje, že mnoho lidí ze země odchází ze socioekonomických důvodů (IOM Arménie, osobní komunikace). Důležitým faktorem jsou i mzdy, které jsou v Arménii v porovnání s jinými zeměmi poměrně nízké. Jeden respondent (muž, 28 let) uvádí: „Například u univerzitních profesorů se plat na státní škole pohybuje okolo 200–250 USD. V Evropě dostanou plat, který si zaslouží. Nyní se tu objevují případy, kdy dostanou nabídku, zatímco jsou stále v Arménii, a poté odchází.“ Může se jednat o akademiky, kteří studovali nejen v Arménii, ale i v zahraničí. Nedlouho poté tento respondent odjel zpět do Evropy a zmínil i případy kolegů, kteří se chystali za akademickou kariérou vycestovat do Číny, což poukazuje na možnou reemigraci do třetích zemí. Někteří navrátilci zvažují i jinou cílovou zemi, než ze které se sami vrátili. Jeden z navrátilců z regionu Blízkého východu dodává: „Pokud bych dostal zajímavou pracovní nabídku, možná bych ještě na nějakou dobu odjel do Evropy.“ (muž, 30 let)

Někteří navrátilci využívají získané kontakty ze zahraničí během svojí práce, která může být transnacionální ve svém dosahu. Někteří mohou pracovat pro zahraniční firmy nebo pracovat na dálku. „Tradiční“ práce v importu a exportu zboží může představovat možnosti, jak se prosadit, takže někteří navrátilci mohou jít i touto cestou. K tomu mohou využívat jak kontakty ze zahraničí, tak rodinu, která tam stále žije. Někdo jde dokonce ještě dále a transnacionální vazby převede do oblasti služeb, například v oblasti lékařského turismu v Arménii, jako to uvádí jeden z respondentů. Jiní mohou zase pracovat v zahraničních firmách a využívat znalosti, které získali v zahraničí. V neposlední řadě mohou pro zahraničního zaměstnavatele pracovat vzdáleně a zároveň mohou bydlet v Arménii. K využití sociálních remitencí a transnacionálních kontaktů tak dochází i v pracovní oblasti. Jedna z respondentek tuto zkušenost popisuje následovně: „Všichni si myslí, že v Jerevanu nejsou žádné pracovní příležitosti. Ale je tu mnoho start-upů. Existují některé dobré nápady, které sem přináší lidé z venku.“ (žena, 31 let) Ovšem jiný navrátilce oponuje: „Je tu hodně start-upů, ale ne moc konkurence.“ (muž, 30 let)

Pro některé navrátilce se v Arménii naskýtají významné možnosti, kterých by v původní zemi nedosáhli, ale tyto příležitosti se musí opírat o již existující sociální sítě, které se nachází v Arménii. Pokud navrátilci nemají vazby v Arménii, často pak zvažují reemigraci.

Nejen socioekonomické aspekty mohou vést k odchodu z Arménie. Respondentka (žena, 27 let) se svěřuje s následující zkušeností s návratem:

Největším problémem je práce, ale i to, že už sem prostě nezapadáte. (...) Nebyla jsem přijímána, podporována, nikdy nemůžu být součástí všeho. (...) S přáteli ze školy, z univerzity, kteří v Arménii zůstali, s těmi si už nemám co říct.

Někteří navrátilci mohou zakoušet pocit, že do země už znovu nezapadají, a proto mají z návratu ambivalentní pocity. Zároveň je návrat podstatný pro vytváření identity, která se může subjektivně lišit od ostatních navrátilců, ale i od stávajících migrantů. Navrátilci a jejich okolí často předpokládají, že se dotyčný vrací zpět do známého prostředí, ale už nepočítají s jeho možnými pocity odcizení [Schütz 1945]. Proto někteří navrátilci orientují své jednání na vzpomínky [Szaló 2006].

Další respondentka (žena, 43 let) zažila podobnou reakci, když se jí okolí ptalo, zda se „nezbláznila“, když se rozhodla vrátit zpět do Arménie. „Ale blízcí přátelé a rodina byli rádi. Některé lidi se ptali, jak můžu vyměnit USA za Arménii. Ale víte, můžu se kdykoliv vrátit, jsem občankou USA.“ V tomto případě byla samozřejmě mnohem důležitější podpora blízkého okolí než vzdálenějších známých. Zároveň tato odpověď poukazuje na důležitost dvojího občanství umožňujícího svobodnější pohyb mezi oběma zeměmi, takže nenutí navrátilce učinit okamžité rozhodnutí, zda setrvávají. Téma dvojího občanství je pro navrátilce důležité, protože jim otevírá mnohé možnosti ohledně dalšího pobytu a budoucích migračních plánů. Nejen že se díky němu nemusí tolik upínat na jednu zemi, ale také jim umožňuje být více transnacionální v jejich aktivitách. Kromě toho je důležitá i skutečnost, zda mají dvojí občanství i ostatní členové jejich rodiny. Pokud ho nemají, mohou být méně mobilní, což je často důvodem k setrvání v původní cílové zemi.

## **Zapojení do komunity a reintegrace**

Mnozí respondenti měli realistický pohled na život v jiných zemích a dokázali vnímat pozitivní aspekty v zemi, kde se v danou chvíli nacházeli. To je v jejich očích odlišovalo od těch, kteří nikdy nemigrovali. Jedna z respondentek (žena, 43 let) uvádí:

Některé lidi zde v Arménii mají smíšené pocity a jsou zmatení ohledně USA. Myslím si, že všechno v USA je skvělé, že tam je spousta peněz a že se pro to nemusí nic dělat. Ale v obou zemích existují problémy a výzvy. Jak říkává můj muž: „Tady tě hlava bolí na jedné straně, tam na té druhé.“

Kvalita života a celkový pocit spokojenosti jsou důležitým aspektem v reintegraci navrátilců [Lietaert 2021]. Stejně důležitý je i pocit začlenění do komunity a procesy, které zahrnují ekonomické a psychosociální aspekty a zároveň sociální síť navrátilců [Ruben, van Houte, Davids 2009]. Pro mnohé navrátilce je však návrat spojený s těžkostmi a mnozí z nich poté čelí určité míře rozčarování [Fittante 2017; Kasbarian 2015]. Autoři často kladou důraz na ponávratovou ztrátu iluzí a těžkosti v řešení situace. Možností je další návrat – zpět do země emigrace – anebo setrvání v Arménii, ale s možnými výhradami. Tyto výhrady odrážejí dané možnosti a aktuální stav těchto osob, přičemž se jedná o souhrn a propojení osobních aspirací a možností daných vnějšími podmínkami (*aspirations-capabilities*) [de Haas 2021].

Koncept reintegrace zahrnuje mnohé dimenze, ale je obtížně měřitelný [Ruben et al. 2009]. V té nejjednodušší podobě zahrnuje absenci reemigrace [Black, Gent 2006], ale zároveň se může dotýkat mnohých dalších oblastí přispívajících k udržitelnému návratu, například ekonomické soběstačnosti nebo bezpečnostní situace. Kuschminder [2017] popisuje reintegrační strategie ve čtyřech dimenzích – kulturní orientace, sociální sítě, sebeurčení a přístup k právům, institucím a pracovnímu trhu. Všechny tyto strategie reintegrace jsou ovlivněny životním cyklem navrátilců a jejich volbami. Sociální sítě však hrají klíčovou úlohu v reintegraci navrátilců. Pawlowska [2017] ve svém výzkumu v Arménii popisuje navrátilce, kteří se vrátili z diaspory. Uvádí, že tito vytvářejí bariéru mezi sebou a ostatními Armény. Pro některé osoby může být po návratu těžké být zároveň transnacionální a integrovaný do dané společnosti. V jiném kontextu je poukázováno na to, jak navrátilci spojují svou původní lokalitu s tou současnou a svou jedinečnou identitu potvrzují především v kontaktu s ostatními navrátilci [Žmegač 2010]. Přestože se koncept transnacionalismu s integrací nevylučuje, u návratové migrace může docházet k těžkostem při zapojování se do komunity. Jak uváděli někteří respondenti, mnozí z jejich přátel se potýkali s obtížemi při navazování nových přátelství, především z řad osob, které nikdy nemigrovaly. Přesto však mnozí navrátilci využívali kontakty s ostatními nově příchozími. Yerevan Impact Hub sloužil jako přechodné místo, kde se navrátilci vzájemně podporovali a sdíleli informace o dalších možnostech.

Fittanteho [2017] pojmy „builders“ a „branders“ označují dvě kategorie arménských navrátilců odkazující na jejich motivace a modus operandi v Arménii. Jedinci první kategorie se snaží o budování nových možností a rozvíjení Arménie. Druhá kategorie osob se snaží o prosazení dobrého jména Arménie. Obě se přitom do určité míry prolínají. Podobně fungují „etničtí“ dobrovolníci, kteří přicházejí do Arménie z diaspory a těží ze svých dvojích identit (USA/Kanada a Arménie) a možností, které jim nabízí [Darieva 2017; Pawlowska 2017]. Mnoho respondentů uvádělo i tyto důvody pro návrat. V jejich případech se jednalo o snahu budovat Arménii a přispívat k jejímu rozvoji. Tento předpoklad tedy neplatí jen pro několikátou generaci migrantů, ale i pro migranty, kteří se do Arménie vrací po několika letech studií nebo získávání zkušeností v zahraničí. Otázkou je,

do jaké míry jsou ovlivněni diskurzem ostatních skupin navrátilců, kteří mají své organizace (např. Repat Armenia, Birthright Armenia), jež návrat osob z diasporu podporují. Propojení mezi transnacionalismem a integrací naznačuje, že lidé, kteří jsou více integrovaní v cílových zemích, mohou i nadále udržovat transnacionální vazby [Erdal, Oeppen 2013]. Otázka dvojího občanství ještě rozšiřuje tyto možnosti. Migranti, kteří pocházejí ze zemí umožňujících dvojí občanství, posílají více remitencí a častěji uvažují o návratu zpět [Leblang 2017]. V tomto případě bylo zjevné, že otázka dvojího občanství dávala navrátilcům určitá privilegia a bylo pro ně výhodné udržovat vazby s oběma zeměmi.

De Haas a Fokkema [2011] uvádí, že migranti, u nichž došlo ke zlepšení životního standardu, mají také větší pravděpodobnost, že budou spíše inklinovat k návratu do země původu. Zároveň se tento záměr vrátit se nevyklučuje s integrací v zemi pobytu. Existují různé kategorie navrátilců, avšak pro všechny je stejně důležitá možnost důstojného návratu. I v této případové studii plnily pro některé navrátilce důležitou úlohu osobní faktory a životní fáze. Pro mnohé z nich byla rovněž důležitá vidina budoucího uplatnění v pracovní sféře, bez něhož by k návratu nedošlo. Slabé vazby často facilitovaly reintegraci v pracovní oblasti a na začátku pobytu, přičemž silné vazby sloužily jako motor návratu. Tyto silné vazby se však často nacházely mimo Arménii.

## Závěr

Stálost návratu je pojem, který lze obtížně měřit při zacílení na jeden konkrétní moment v migračních trajektoriích jednotlivých migrantů. Časová dimenze však v návratu hraje důležitou roli. Délka pobytu v cílové zemi, věk při prvotní migraci a fáze životního cyklu ovlivňují budoucí rozhodnutí migrantů [Erdal, Ezzati 2015]. Některé životní události jako například založení rodiny mohou ovlivnit to, zda se migranti nakonec rozhodnou vrátit zpět do země původu. Rozhodnutí ohledně mobility probíhá spolu se sociálními sítěmi navrátilců, a to především silnými vazbami, které mohou ovlivňovat samotné rozhodnutí migrovat. Tyto sítě mohou vykonávat podpůrnou roli i na dálku, často napříč zeměmi. Slabé vazby jsou naopak stěžejní pro úspěšnou reintegraci v zemi původu, ale mohou působit jen na přechodné období.

Stálý návrat jakožto absence reemigrace je definicí, která se často používá pro udržitelný návrat [Black, Gent 2006]. Nicméně udržitelný návrat zahrnuje i další dimenze. Black et al. [2004] uvádí, že do něj patří fyzické, socioekonomické a politicko-bezpečnostní aspekty. Ty jsou na úrovni percepce navrátilců, jejich objektivní situace a obecných podmínek v zemi původu. Sociální sítě mohou být užitečným nástrojem pro udržitelný návrat. Osobám pomáhají tím, že zprostředkují kontakty a přijetí v místní komunitě [van Houte, de Koning 2008]. Udržitelný návrat je pro navrátilce důležitý, nicméně nucení k návratu (nebo naopak k setrvání) by mělo brát v úvahu také jejich aspirace, strukturální možnosti a životní cesty každého

jednotlivce. Návrat by neměl být vnímán jako konečný cíl, který by migraci uzavřel, ale měl by být spíše brán jako jedna z možností, která může být kdykoliv zvrácena. Migrační trajektorie také přináší rozdílné formy transnacionalismu a integrace, které se mohou navzájem propojit. Tyto trajektorie upravují parametry transnacionalismu a transnacionálních aktivit, které navrátilci vykonávají.

Návratová migrace a transnacionalismus jsou propojené koncepty a vzájemně se ovlivňují v různých fázích migrace – ať už se jedná o záměr návratu, plánování návratu, zkušenosti po návratu nebo případnou další reemigraci. To, jak se transnacionalismus projevuje v jednotlivých fázích, se v závislosti na individuálních plánech nebo zkušenostech s časem mění. Transnacionalismus ovlivňuje integrační procesy ať už v původní cílové zemi, nebo v zemi původu. Někteří respondenti zvažují reemigraci do třetí země, která se pro ně jeví jako zajímavá. Podpora, kterou získávají od svých sociálních sítí (v Arménii i mimo ni), je pro jejich další pobyt a setrvání důležitá. Při její absenci mohou nečekaně zvažovat reemigraci. Sociální sítě však fungují i na dálku, a pokud migranti vnímají podporu ve svém rozhodování od rodiny a přátel, kteří nejsou v Arménii, může pro ně být dostatečná. Nemusí tak docházet k tomu, že čím více jsou migranti transnacionální ve svých aktivitách, tím méně jsou integrováni v Arménii. Procesy transnacionalismu a integrace nejsou nutně protichůdné [Erdal, Oeppen 2013]. Některé okolnosti jako dvojí občanství mohou ještě více upevňovat ukotvení migrantů v obou zemích, ale nemusí nutně negativně ovlivňovat samotnou integraci v Arménii. Podpora slabých vazeb na místě je však nutná pro začátek reintegrace v Arménii.

Připravenost k návratu je pro udržitelný návrat klíčová; zároveň je třeba ho vnímat jako otevřený koncept a kontinuum. Návrat je často plánován, a přitom konečné rozhodnutí o setrvání často přichází až během samotného pobytu v Arménii. Pro mnohé navrátilce je pracovní uplatnění podstatným faktorem, proč v Arménii setrávat, a jde ruku v ruce s integrací do majoritní společnosti. Pracovní aktivity některých migrantů čerpají z transnacionálních procesů a sociálních vazeb navrátilců ať už v Arménii, nebo mimo ni. Jsou podstatné, protože je podporují v jejich rozhodnutích a pomáhají jim s reintegrací. Transnacionální vazby umožňují pracovat s návratem jako procesem a v některých případech dochází k tomu, že navrátilci znovu odchází. Nejde to však považovat za „neúspěšný“ návrat, jde o trajektorii, která odpovídá jejich individuálním potřebám a aspiracím. Návrat je tedy možné vnímat jako součást dynamického procesu, nikoliv jako jednorázovou událost. Do určité míry je vždy transnacionální, protože jej ovlivňují předchozí životní trajektorie, které se odehrávaly v jiných zemích.

*LUCIE MACKOVÁ působí jako odborná asistentka na katedře environmentálních a rozvojových studií Univerzity Palackého v Olomouci. Je absolventkou University of St Andrews a Central European University. V rámci doktorského studia zkoumala arménskou návratovou migraci a zajímá se o vliv kvalifikované migrace na rozvoj.*



## Literatura

- Agadjanian, V. 2020. „Double Gendered: Public Views on Women's and Men's Migration in Armenia.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies*, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1805304>.
- Al-Ali, N., K. Koser. 2002. *New Approaches to Migration?: Transnational Communities and the Transformation of Home*. London: Routledge.
- Baser, B., A. Swain. 2009. „Diaspora Design versus Homeland Realities.“ *Caucasian Review of International Affairs* 3 (1): 73–90.
- Baser, B., M. Toivanen. 2019. „Diasporic Homecomings to the Kurdistan Region of Iraq: Pre-and Post-return Experiences Shaping Motivations to Re-return.“ *Ethnicities* 19 (5): 901–924, <https://doi.org/10.1177/1468796818757265>.
- Bauböck, R. 2009. „Global Justice, Freedom of Movement and Democratic Citizenship.“ *European Journal of Sociology/Archives européennes de sociologie* 50 (1): 1–31, <https://doi.org/10.1017/S000397560900040X>.
- Black, R., T. Fielding, R. King, R. Skeldon, R. Tiemoko. 2004. *Longitudinal Studies: An Insight into Current Studies and the Social and Economic Outcomes for Migrants*. Working Paper. Sussex Centre for Migration Research, Brighton.
- Black, R., S. Gent. 2006. „Sustainable Return in Post-conflict Contexts.“ *International Migration* 44 (3): 15–38, <https://doi.org/10.1111/j.1468-2435.2006.00370.x>.
- Bobek, A. 2020. „Leaving for the Money, Staying for the Quality of Life? Case Study of Young Polish Migrants in Dublin.“ *Geoforum* 109: 24–34, <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2019.12.006>.
- Carling, J. 2004. „Emigration, Return and Development in Cape Verde: The Impact of Closing Borders.“ *Population, Space and Place* 10 (2): 113–132, <https://doi.org/10.1002/psp.322>.
- Cerase, F. P. 1974. „Expectations and Reality: A Case Study of Return Migration from the United States to Southern Italy.“ *International Migration Review* 8 (2): 245–262, <https://doi.org/10.1177/019791837400800210>.
- Cohen, S. A., T. Duncan, M. Thulemark. 2015. „Lifestyle Mobilities: The Crossroads of Travel, Leisure and Migration.“ *Mobilities* 10 (1): 155–172, <https://doi.org/10.1080/17450101.2013.826481>.
- Coleman, J. S. 1990. *Foundations of Social Theory*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Creswell, J. W. 2002. *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Croucher, S. 2015. „The Future of Lifestyle Migration: Challenges and Opportunities.“ *Journal of Latin America Geography* 14 (1): 161–172, <https://doi.org/10.1353/lag.2015.0011>.
- Darieva, T. 2017. „Journey to the Future: Imaginaries and Motivations for Homeland Trips among Diasporic Armenians.“ *Global Networks* 17 (3): 423–440, <https://doi.org/10.1111/glob.12149>.
- Dominguez-Mujica, J., R. Diaz-Hernandez. 2019. „The Dilemma of Returning: The Liquid Migration of Skilled Spaniards 8 Years Down the Economic Crisis.“ *Canadian Studies in Population* 46: 99–119, <https://doi.org/10.1007/s42650-019-00010-x>.
- Dustmann, C., Y. Weiss. 2007. „Return Migration: Theory and Empirical Evidence from the UK.“ *British Journal of Industrial Relations* 45 (2): 236–256, <https://doi.org/10.1111/j.1467-8543.2007.00613.x>.
- Eade, D. 2007. „Capacity Building: Who Builds Whose Capacity?“ *Development in Practice* 17 (4–5): 630–639, <https://doi.org/10.1080/09614520701469807>.
- Eimermann, M. 2015. „Lifestyle Migration to the North: Dutch Families and the Decision

- to Move to Rural Sweden." *Population, Space and Place* 21 (1): 68–85, <https://doi.org/10.1002/psp.1807>.
- Erdal, M. B., R. Ezzati. 2015. „Where Are You from’or ‘When Did You Come’? Temporal Dimensions in Migrants’ Reflections about Settlement and Return." *Ethnic and Racial Studies* 38 (7): 1202–1217, <https://doi.org/10.1080/01419870.2014.971041>.
- Erdal, M. B., C. Oeppen. 2013. „Migrant Balancing Acts: Understanding the Interactions Between Integration and Transnationalism." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 39 (6): 867–884, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.765647>.
- Fittante, D. 2017. „Connection without Engagement: Paradoxes of North American Armenian Return Migration." *Diaspora* 19 (2–3): 147–169, <https://doi.org/10.3138/diaspora.19.2-3.147>.
- Ghosh, B. (ed.). 2000. *Return Migration: Journey of Hope or Despair?* United Nations and the International Organisation for Migration: Geneva.
- Glytsos, N. 1988. „Remittances in Temporary Migration: A Theoretical Mode and Its Testing with the Greek-German Experience." *Weltwirtschaftliches Archiv* 124: 524–549, <https://doi.org/10.1007/BF02708664>.
- Gmelch, G. 1980. „Return Migration." *Annual Review of Anthropology* 9 (1): 135–159, <https://doi.org/10.1146/annurev.an.09.100180.001031>.
- Granovetter, M. S. 1973. „The Strength of Weak Ties." *American Journal of Sociology* 78 (6): 1360–1380, <https://doi.org/10.1086/225469>.
- Haas, H. de. 2021. „A Theory of Migration: The Aspirations-capabilities Framework." *Comparative Migration Studies* 9 (1): 1–35, <https://doi.org/10.1186/s40878-020-00210-4>.
- Houte, M. van, M. de Koning. 2008. *Towards a Better Embeddedness? Monitoring Assistance to Involuntary Returning Migrants from Western Countries*. University of Amsterdam, Raboud University Nijmegen.
- Chaloyan, A. 2017. „Transnationalism and Diaspora. Analytical Frameworks." Pp. 29–62 in *Fluctuating Transnationalism*. Springer VS, Wiesbaden, [https://doi.org/10.1007/978-3-658-18826-9\\_2](https://doi.org/10.1007/978-3-658-18826-9_2).
- Jordan, B., F. Düvell. 2003. *Migration: The Boundaries of Equality and Justice*. Cambridge: Polity.
- Johansson, A. 2008. *Return Migration to Armenia*. University of Amsterdam, Raboud University Nijmegen.
- Kasbarian, S. 2015. „The Myth and Reality of ‘Return’—Diaspora in the ‘Homeland’." *Diaspora: A Journal of Transnational Studies* 18 (3): 358–381, <https://doi.org/10.3138/diaspora.18.3.358>.
- King, R. 2002. „Towards a New Map of European Migration." *International Journal of Population Geography* 8 (2): 89–106, <https://doi.org/10.1002/ijpg.246>.
- King, R. 2012. „Sunset Migration." Pp. 279–302 in J. Rath, M. Martiniello (eds.). *An Introduction to Migration Studies: European Perspectives*. IMISCOE Textbooks. Amsterdam University Press.
- Koch, A. 2014. „The Politics and Discourse of Migrant Return: The Role of UNHCR and IOM in the Governance of Return." *Journal of Ethnic and Migration Studies* 40 (6): 905–923, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2013.855073>.
- Kuschminder, K. 2017. *Reintegration Strategies: Conceptualizing How Return Migrants Reintegrate*. London: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1007/978-3-319-55741-0>.
- Leblang, D. 2017. „Harnessing the Diaspora: Dual Citizenship, Migrant Return Remittances." *Comparative Political Studies* 50 (1): 75–101, <https://doi.org/10.1177/0010414015606736>.
- Levitt, P. 1998. „Social Remittances: Migration Driven Local-level Forms of Cultural Diffusion." *International Migration Review* 32 (4): 926–948, <https://doi.org/10.1177/019791839803200404>.

- Levitt, P., D. Lamba-Nieves. 2011. „Social Remittances Revisited.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 37 (1): 1–22, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2011.521361>.
- Lietaert, I. 2021. „Migrants' Post-Return Wellbeing: A View from the Caucasus.“ *International Migration* 59 (2): 239–254, <https://doi.org/10.1111/imig.12777>.
- Lietaert, I., I. Derluyn, E. Broekaert. 2017. „The Boundaries of Transnationalism: The Case of Assisted Voluntary Return Migrants.“ *Global Networks* 17 (3): 366–381, <https://doi.org/10.1111/glob.12141>.
- Long, L. D., E. Oxfeld (eds.). 2004. *Coming Home?: Refugees, Migrants, and Those Who Stayed Behind*. Philadelphia, Pennsylvania: University of Pennsylvania Press, <https://doi.org/10.9783/9781512821659>.
- Macková, L., J. Harmáček. 2019. „The Motivations and Reality of Return Migration to Armenia.“ *Central and Eastern European Migration Review* 8 (2): 145–160.
- Maile, S., D. Griffiths. 2014. „Britons in Berlin: Imagined Cityscapes, Affective Encounters and the Cultivation of the Self.“ Pp. 139–159 in M. Benson, N. Osbaldiston (eds.). *Understanding Lifestyle Migration. Migration, Diasporas and Citizenship Series*. Palgrave Macmillan, London, [https://doi.org/10.1057/9781137328670\\_7](https://doi.org/10.1057/9781137328670_7).
- Malkki, L. 1992. „National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity Among Scholars and Refugees.“ *Cultural Anthropology* 7 (1): 24–44, <https://doi.org/10.1525/can.1992.7.1.02a00030>.
- Paasche, E. 2016. „The Role of Corruption in Reintegration: Experiences of Iraqi Kurds Upon Return from Europe.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 42 (7): 1076–1093, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2016.1139445>.
- Pawlowska, K. 2017. „Ethnic Return of Armenian Americans: Perspectives.“ *Anthropological Notebooks* 23 (1): 93–109.
- Porobić, S. 2017. „Daring 'Life-return Projects' to Post-Dayton Bosnia and Herzegovina.“ *International Migration* 55 (5): 192–204, <https://doi.org/10.1111/imig.12366>.
- Portes, A. 2001. „Introduction: The Debates and Significance of Immigrant Transnationalism.“ *Global Networks* 1 (3): 181–194, <https://doi.org/10.1111/1471-0374.00012>.
- Ruben, R., M. Van Houte, T. Davids. 2009. „What Determines the Embeddedness of Forced-return Migrants? Rethinking the Role of Pre-and Post-return Assistance.“ *International Migration Review* 43 (4): 908–937, <https://doi.org/10.1111/j.1747-7379.2009.00789.x>.
- Ryan, L., R. Sales, M. Tilki, B. Siara. 2008. „Social Networks, Social Support and Social Capital: The Experiences of Recent Polish Migrants in London.“ *Sociology* 42 (4): 672–690, <https://doi.org/10.1177/0038038508091622>.
- Safrastyan, R. 2011. *Ottoman Empire. The Genesis of the Program of Genocide (1876–1920)*. Yerevan: Zangak.
- Schiele, M. 2020. „Life Satisfaction and Return Migration: Analysing the Role of Life Satisfaction for Migrant Return Intentions in Germany.“ *Journal of Ethnic and Migration Studies* 1–20, <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1763786>.
- Schiller, N. G., L. Basch, C. Blanc-Szanton. 1992. „Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration.“ *Annals of the New York Academy of Sciences* 645 (1): 1–24, <https://doi.org/10.1111/j.1749-6632.1992.tb33484.x>.
- Schütz, A. 1945. „The Homecoming.“ *American Journal of Sociology* 50 (5): 369–376, <https://doi.org/10.1086/219654>.
- Szaló, C. 2006. „Domov a jiná místa/ne-místa formování kulturních identit.“ *Sociální studia / Social Studies* 3 (1): 145–160, <https://doi.org/10.5817/SOC2006-1-145>.
- Vertovec, S. 1999. „Conceiving and Researching Transnationalism.“ *Ethnic and Racial Studies* 22 (2): 447–462, <https://doi.org/10.1080/014198799329558>.

- Vertovec, S. 2001. „Transnational Social Formations: Toward Conceptual Cross-fertilization.“ *Transnational Communities Working Paper Series* WPTC-01–16, Oxford.
- Warren, R., J. Peck. 1980. „Foreign-born Emigration from the United States: 1960 to 1970.“ *Demography* 17 (1): 71–84, <https://doi.org/10.2307/2060964>.
- White, A. 2013. „Polish Return and Double Return Migration.“ *Europe-Asia Studies* 66 (1): 25–49, <https://doi.org/10.1080/09668136.2013.855021>.
- Wu, C., R. Wilkes. 2017. „International Students’ Post-graduation Migration Plans and the Search for Home.“ *Geoforum* 80: 100–138, <https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2017.01.015>.
- Wyman, M. 1993. *Round-Trip to America*. Ithaca, NY: Cornell University Press, <https://doi.org/10.7591/9781501732621>.
- Žmegač, J. Č. 2010. „Return Migration: The Changing Faces and Challenging Facets of a Field of Study.“ *Ethnologia Balkanica* (14): 227–245.